

POLGÁR SZABOLCS

KELET-EURÓPA A KAZÁR KORBAN (7-10. SZÁZAD)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával.

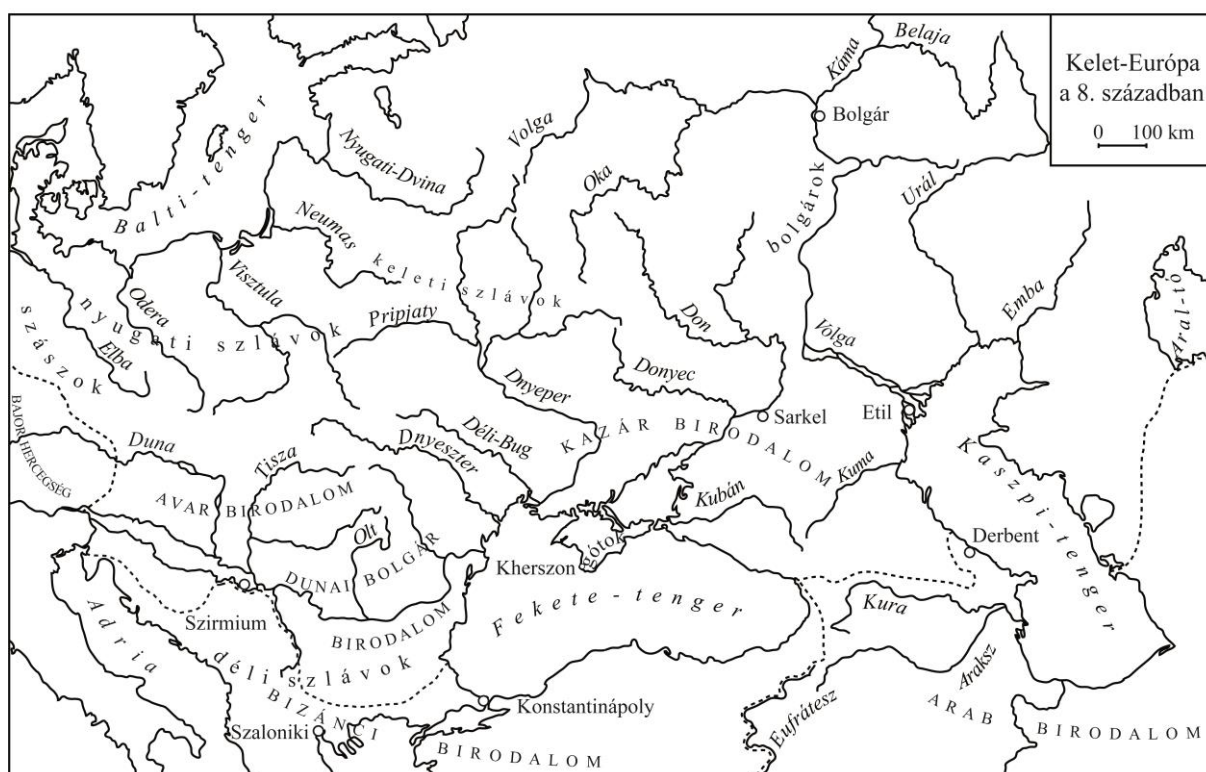
Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

	Polgár Szabolcs	Olvasási idő	 >P>N>X
	A középkori	kb. 60 perc	
	világ		

KELET-EURÓPA A KAZÁR KORBAN (7-10. SZÁZAD)

Miről lesz szó ebben a leckében? A kazár birodalomról, és arról a hosszabb időszakról, amelyben hosszabb békés időszakok voltak, de a korszak végére mégis teljesen átrendeződött Kelet-Európa politikai térképe. Mivel ez egy hosszabb időszak, még más tananyagokban is találkozunk a kazár korszak eseményeivel és hatásával.

A tanulást elősegítheti a tananyag tagolása, az egyes fejezetek egy-egy egységet alkotnak. A kazár kori Kelet-Európa jobb megismeréséhez más tananyagokban is találunk hasznos kiegészítéseket!

1. térkép. Kelet-Európa a 8-9. században (Szántó Richárd)

A kazár történelem korszakai

A kazár korszak azért kivétel bizonyos szempontból, mert ekkor hosszabb időre egy valódi „belső-ázsiai” típusú nomád birodalom alakult ki Európa keleti felén, ami korábban nem volt jellemző. Persze azért nem teljesen előzmény nélküli a jelenség, mert a hunok is erre törekedtek, de az avarok is eljutottak a birodalmi szintű szervezettségig, igaz a Kárpát-medencében. A kazárok előtt volt egy hasonló kísérlet a kelet-európai sztyeppen is: ez volt **Magna Bulgaria**, az **onogundur-bulgárok** birodalmi kísérlete, ami egy személyhez kötődött igazán, **Kuvrathoz**, és az ő halála meg is akasztotta ezt a folyamatot. A kazárok lettek azonban ennek az örökösei, mivel el is foglalták a kelet-európai „Régi” Bulgáriát (➡ Kuvratról és országáról lásd még a nomád birodalmakról szóló tananyagot).

A kazár korszak több időszakra osztható: **1. a kezdetek:** a kazárok kis fejedelemsége a 6. században a Kaukázus északkeleti oldalán volt, 570 körül az Európába benyomuló türkök uralma alá került. **2. a felemelkedés:** a kazárok 626-ban szövetségre léptek Hérakleiosz bizánci császárral (610-641), a perzsák ellen, és egy dinasztikus házasságot is terveztek. 670 körül pedig már annyira megerősödtek, hogy Kuvrat birodalmát is elfoglalták. **3. háborúban az arabokkal.** A perzsa uralmat arab uralom váltotta a Kaukázus déli oldalán, az új hódítók azonban a szomszédos kelet-európai sztyepp lakóival is háborúba keveredtek, ami eltartott a 8. század első harmadáig, és az araboknak nem hozott semmi komoly eredményt. **4. 9-10. század, a Pax Chazarica kora:** ekkor volt tetőpontján a kazár hatalom. Egy hosszabb tartós békét hozó időszak köszöntött Kelet-Európára. **5. a hanyatlás kezdete:** a 9. század végétől elkezdődött a kazár szövetségi rendszer szétesése: a magyarok (nem önszántukból), a volgai bulgárok (saját akaratukból), a dnyeperi szlávok (a terjeszkedő ruszok miatt) kikerültek ebből a rendszerből, és a prémkereskedelemre alapozott kincstári bevételek is elkezdtek apadni. **6. a birodalom vége:** a megerősödő ruszok legyőzték az egyre gyengülő Kazáriát (965 és 969), ami egyre inkább az iszlám szomszédok irányítása alá került, majd az ezredforduló körül megszűnt.

2. térkép. A Kazár Kaganátus területi növekedése. A legkorábbi rész a vörös narancs színárnyalattal jelzett terület, ami észak, nyugat és kelet felé bővült. Ez volt a birodalom központi területe, amelyet kívülről a szövetséges népek gyűrűje vett körül. A 9. század második felében a magyarok a nyugati periferián voltak, az adófizető szláv törzsek szomszédságában. (Wikimedia Commons)

A kazárok történetének vázlatja

Először tekintsük át röviden a kazárok történetének fontosabb eseményeit, követve a fenti szakaszokra osztást! A 7. század első harmadát megelőzően keveset tudunk a kazárokról, és amit tudunk, az is javarészből a leírt eseményekhez képest kései keletkezésű forrásokból gyűjthető össze. Az ide vonható források a népnév említésén túl nem sokat közölnek, de van, amelyekben a kazár népnév olvasata sem biztos (*Pseudo-Zacharias rétor*, 6. század vége vagy 7. század eleje; *al-Maszúdi*, 10. század), illetve ahol többet írnak róluk, ott meg kései megfogalmazásban maradtak fenn a beszámolók (*Ibn Miskavajhi*, *at-Tabari*, bár korábbi forrásokat használtak, a népnév esetében felmerül az anakronizmus gyanúja, azaz, hogy a saját korukban jól ismert kazár népvét szerepeltetik jóval korábbi események leírásakor). Az említett szerzők mind a **Kaukázus északi oldalán**, az **alánok**, **szavírok** és az **ogur** népek szomszédságában említette őket. A 6. század közepétől számíthatjuk a kazár törzsszövetség kialakulásának kezdetét, ekkor a Kaukázus déli oldala a két nagy birodalom, a perzsa és a keletrómai (bizánci) egymás elleni küzdelmének a terepe, a Kaukázustól északra fekvő síkságon pedig a szavírok és az ogur törzsszövetségek (onogur, ogur, utigur, kutrigur) osztozkodtak). Ezt a helyzetet változtatta meg az **avarok** megjelenése 557 körül, majd az

avarokat további nyugati vándorlásra kényszerítő **türk** terjeszkedés. A rövid avar jelenlét (557-567) után a Dontól keletre lévő sztyepp a türkök (Nyugati Türk Birodalom) uralma alá került, benne a kazárokkal, akik ekkor még jelentéktelen szereplői voltak a térségnek. A türk hatalom, részben a kelet-európai sztyeppén leigázott népek felkelésének köszönhetően a 7. század elejére visszaszorult a Volgától keletre. A türk uralom alól felszabadult bulgár és ogur törzsek önálló birodalmat alapítottak, területük a Kubány folyó és az Azovi-tenger környékén volt, nyugatra az alánoktól és a kazároktól. A kazárok ekkor még nem szakadtak el a türköktől, vezető nemzetségük rokoni kapcsolatban volt a nyugati türk birodalom dinasztiájával.

A kazár törzsszövetség ekkor nagyjából a mai Dagesztán (Oroszországi Föderáció) területén lakott, a Szulak és Tyerek folyók környékén, valamint a Kaukázus észak-keleti előhegyeinél. Központjuk **Balandzsar** volt, amely az azonos nevű törzsről kapta a nevét. A **kazár törzsszövetség kialakulásában** a kutatás többnyire a szűkebb régióban lakó törzsek szerepét tartja meghatározónak, mint például a már említett **szavírok**, **balandzsarok**, vagy a **berszilek**. Magának a névadó törzsnek vagy nemzetségnek az eredetét nem ismerjük. Az kazár **etnogenézis másik magyarázatát** vándorlást feltételező eredetelméletek képviselik. A **kazár** eredetkérdéssel összefüggésbe hozták a belső-ázsiai **kaszar** törzsnevet, és ez alapján a kaszarok nyugatra vándorlását feltételezik (az említett népnév azonban 8. századi rovásfeliraton szerepel, míg az európai kazárokat már 6-7. századi források említik). Egy másik lehetőségre ad alapot **Szíriai Mihály** világtörténete (12. század vége), amelyben a kazárok és bulgárok Belső-Ázsiából (*Imaon-hegység* környéke) Európába vándorlásáról emlékezett meg (ez azonban egyedülálló híradás, más forrás nem erősíti meg). Röviden összegezve, lehet, hogy a kazár törzsszövetségben voltak Belső-Ázsiából nem régen érkezett töredékek, de nagyobb részben inkább a Volga-Kaukázus vidék törzseiből alakult ki. A kazárok regionális szerepét jelzi, hogy 626-ban **Hérakleiosz bizánci császárt** (610-641) **segítették a perzsákkal szemben**, és ekkor egy dinasztikus házasságot is terveztek a szövetségeseik. A kazár sereg részt vett Tiflisz (Tbiliszi) ostromában, de a délebbi hadműveletekben már nem. Az igazi változás azonban a 650-es évek végén következett be: egyrészt ekkor szűnt meg a nyugati türk birodalom (kínai fennhatóság alá került) és ez lehetőséget adott a kazár vezetőnek arra, hogy „átvegye” a **kagán** titlust, mintegy megörökölve a türköktől (rokoni kapcsolat) és tovább vigye a türk birodalmi tradíciót immár Kelet-Európában. Másrészt pedig nagyjából egy szűk évtized múlva széthullott a szomszédos Azov-Kubány-vidéki onogundur-bulgár birodalom, amelynek **területét a kazárok foglalták el**. Ezzel lezárult Kazária történetének korai korszaka. Van olyan vélemény is, amely szerint tulajdonképpen csak ezután kezdődött a kazárok önálló története, és ezt a korai korszakot nem is számítják ebbe bele.

A 7. század második felét két fontos eseménysor határozta meg: egyrészt az onogundur-bulgároktól elfoglalt területen a **kazár uralom és adóztatás megszervezése**, másrészt a Kaukázusban a dél felől terjeszkedő **arabok elleni védekezés**. Az onogundur-bulgár területeken egyrészt maradtak bulgárok (lásd: *fekete bulgárok*), akiknek a vezetője, *Batbaján* behódolt a kazároknak (a bulgárok egy része azonban elköltözött vagy elmenekült a kazárok

elől), másrészt az ő adófizetőik, a ligetes sztyepp és erdővidék törzsei, amelyek között szlávok is voltak. A terület északi részének történetéről nincsenek írott források, de valószínűsíthető, hogy a 7. század végén és a 8. század elején történt a birtokba vétele, és ezzel a kazár hatalom kiterjedt egészen a Dnyeper folyóig.

Fekete bulgárok: A 10. század közepén a *De administrando imperio* és a 944/945-ben megkötött bizánci-rusz szerződés említi a fekete bulgárokat, akik a kazár uralom alatt élő bulgárok voltak. Valószínűleg ők lehetnek Batbaján népének leszármazottai, akikről sokáig semmilyen forrás nem emlékezett meg. A 10. században a lakóterületük a kazár-besenyő határvidéken volt (Don-vidék, Azovi-tenger partvidéke), és a gyengülő kazár hatalom idején a szerepük kezdett felértékelődni. A kazár kor után azonban nem említik őket a források.

A Fekete-tenger északi partvidékéről, a bizánci forrásoknak köszönhetően, többet tudunk. Itt Kherszón (a mai Szevasztopol mellett) kivételével a **Krím-félsziget**, valamint a **Tamany-félsziget** kazár ellenőrzés alá került. Az itteni görög városokat azonban nem szállták meg, csak helytartókat küldtek oda, akik képviselték a kazár hatalmat. A 8. század első évtizedéből viszonylag részletesen értesülünk ennek a területnek a történetéről, amikor II. Jusztinianosz császárt (685-695, 705-711) a Krímbe száműzték, miután Konstantinápolyban megfosztották a tróntól. Jusztinianosz nem nyugodott bele a helyzetébe, kazár segítséggel megpróbált visszatérni, de ezt Konstantinápolyból megakadályozták (Jusztinianosz a kazár kagáni család egyik hercegnőjét is feleségül kapta).

Az arabok a 640-es évek elején jelentek meg a Kaukázusban, amikor elfoglalták a Szászánidá-dinasztia által irányított Iránt. Tíz év múlva, 652-ben egy arab sereg benyomult Kazáriába, ahol a kazárok **Balandzsar** mellett súlyos vereséget mértek rá. Ezzel kezdetét vette egy hosszú háborús időszak, amelynek helyszíne mindvégig a Kaukázus volt. A harcok egy pár évtizedes szünet után a 8. század elején újultak ki, ettől kezdve a 730-as évek második feléig szinte minden évben volt valamilyen esemény. Ezekről a harcokról a muszlim történetírók elbeszélései szólnak a legrészletesebben. A harc célja a **kaukázusi átjárók (Derbent és a Darieli vagy más néven Alán-kapu)** birtoklása volt. Az araboknak hosszas küzdelem után sikerült biztosítaniuk a kaukázusi határt, azonban a kazárokat nem tudták véglegesen legyőzni, és területüket sem foglalták el (a legközelebb 737-ben álltak a győzelemhez, amikor a kazár uralkodó, a kagán seregét bekerítették és ő megadta magát, azzal a feltétellel, ha áttér az iszlámra, szabadon elvonulhat).

► Az arab-kazár háborúról részletesebben például itt is lehet tájékozódni: *History of the Khazars. Origins and the first Arab-Khazar War (Part I)*

<http://www.youtube.com/watch?v=V4ZkWpw6dcI>

A 8. század utolsó harmadától új korszak köszöntött Kazáriára, amelyet a modern történetírás a **Pax Chazarica** kifejezéssel szokott jellemezni. Az arabokkal egyre inkább békésebbé vált a szomszédság, ami dinasztikus házasságban is megmutatkozott (758-ban Armenia arab kormányzója kazár uralkodói dinasztiából származó hercegnőt vett feleségül). Ugyanekkor a bizánciakkal is barátságosak voltak a kapcsolatok, és a bizánci uralkodóházzal szintén házassággal erősítették ezt meg (utóbbira még 732-ben került sor, amikor az arab terjeszkedés

mindkét birodalmat fenyegette). A 8. század végétől kezdve az iszlám területről egyre gyakrabban érkeztek kereskedők a kazárokhoz, akik ezüstöt, vagy más, a kazár uralkodói udvar számára értékes árukat hoztak, amiért cserébe a kazárok értékes prémeket, más egyéb termékeket vagy rabokat adtak. A muszlim kereskedők egy része nem is a kazár uralkodói központokban, hanem a birodalom távolabbi, északi részeire utazott, ahol az erdővidék lakóitól közvetlenül tudott prémeket szerezni. Ennek a rendszeres cserének az előnyeit a kazárok hamar felismerték, és igyekeztek tartósan berendezkedni a **távolsági kereskedelemre**. Az uralkodói központjuk, **Etil-Kazárváros** ekkor már a Volgánál volt, és a 9. század folyamán egy több részből álló településsé növekedett, amely állandó rezidenciát és kereskedőnegyedet is magába foglalt. A külföldi kereskedők ezen a központon haladtak keresztül akkor is, ha mentek tovább észak felé. Itt **kereskedelmi illetéket** fizettek, ami a kazár kincstárat gazdagította.

A kazár történelem egyik rejtélye az eltűnt „főváros”. A települést az írott forrásokból viszonylag jól tudjuk rekonstruálni, de régészeti nyomát eddig teljes bizonyossággal nem tudták kimutatni. Az utóbbi évek kutatásai reménykeltők, a Volga-deltában, Asztrahánnyal közeli Szamoszgyelka falu mellett egy 11-12. századra keltezhető nagyobb települést találtak, amelynek lehet egy korábbi, 10. századi településrétege. Utóbbi eddig csak nyomokban mutatkozott, de a későbbi rétegben és a felszínen előforduló 10. századi téglák, edénytöredékek stb. alapján erre lehet következtetni. Nem kizárt, hogy a 11-12. századi réteg a kazár kor utáni város, Szakszín, az ezt megelőző pedig Etil-Kazárváros maradványa.

Az egyik Photo Story mellékletben néhány fotót lehet látni a település eddig feltárt részéről.

A Kaganátus északi részén viszont sok várát, és megerősített települést tártak fel a régészek. Ezek egyike a tudomány számára 1742 óta ismert Cimljanszk-Jobbparti erőd, amely a Don folyó jobb partján állt, nem messze a másik parton 840 körül épített Sarkel várától (a Sarkellel azonosított balparti téglavárból viszont ma már semmi nem látható, a Don víztározóvá duzzasztott vize takarja. A Don, Manyics, Szal folyóknál még további kazár kori várak ismertek (Kamisevszkoje, Szemikarakorszkoje, Krimszkoje, Zolotije Gorki), valamint a Donyec mentén is, közülük talán a leghíresebb Vernyij Szaltov, amely a kazár korra keltezett Szaltovó-Majackaja (vagy „magyarosan” Szaltovó-Majaki) régészeti kultúra egyik névadó lelőhelye (a másik, Majackoje, a Donnál található).

A másik Photo Story mellékletben a Cimljanszk melletti („jobbparti”) erődről láthatunk fotókat.

Ebbe a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódtak a **ruszok**, akik valamikor a 8. század második felétől voltak jelen a kelet-európai erdővidéken, Észak-Oroszországban, jelentőségük a 9. század közepétől kezdett jelentőssé válni. Vezetőik a cserével megszerzett ezüsttel fegyveres kíséretet tudtak szervezni, amellyel rablótámadásokat is indítottak a bizánci és az iszlám területeken is. Egy másik régióban, a Volga-Káma-vidéken a kazárok ellenőrzése alatt álló **volgai bulgárok** szintén fogadtak muszlim kereskedőket, akik az iszlámot is terjesztették. Ennek eredményeként a bulgárok királya 922-ben „hivatalosan” is felvette az iszlámot, és ezzel

szimbolikusan függetlenedett a kazároktól. Az iszlám terjedését segítette, hogy volt egy **közvetlen szárazföldi út Hvárezm és Transzoxania felől**, amely kikerülte Kazáriát. Az itt haladó karavánok nem fizettek vámot a kazároknak. Ennek az útnak a jelentősége még jobban növekedett a 9-10. század fordulójától kezdve, amikor a **keleti ezüst** újabb hulláma érte el Kelet-Európát. Tehát a bulgárok és a ruszok is a kereskedelemből nyerhető ezüst megszerzésére törekedtek, így a kazároknak „osztzkodni” kellett a bevételeken, vagy eredményesebben „versenyezni” az ezüstért. Csakhogy a prémek elsődleges forrása, az összefüggő erdőzóna északon, a ruszok és bulgárok által uralt területeken volt, tehát a kazárok földrajzi szempontból hátrányba kerültek. A 10. század folyamán ezek a területek kikerültek a kazár ellenőrzés alól. Ezt még tetézte, hogy a magyarokat is elvesztették, igaz, ők a keletről érkező besenyők elől vonultak nyugatra, a Kárpát-medencébe. A besenyők viszont nem tagozódtak be a kazár szövetségi rendszerbe, a Dontól nyugatra lévő sztyeppet pedig elfoglalták. A magyar-besenyő hatalomváltással a Dnyeper-vidék nagy részét elvesztették a kazárok, viszont északról a Dnyeper középső medencéjéig, Kijevig és környékéig, a sztyepp határáig a ruszok nyomultak be a korábban kazár (magyar) ellenőrzés alatt álló területre és adófizetésre kötelezték az ott lakó szláv nyelvű törzseket. Kazária még nagyhatalom maradt, de a hanyatlás már érezhető volt.

A 10. század közepén Kazária még mindig jelentős hatalomnak számított, legalábbis a bizánci császári udvar számára, de az iszlám világ számára is (ekkoriban már az egységes kalifátus nem létezett, csak névlegesen, a Kaukázustól délre kisebb fejedelemségek alakultak ki). A veszély nem is ezekből az irányokból leselkedett a kazárokra, hanem északról. Az egyre erősebb **Kijevi Rusz** és Kazária között a szembenállás fokozódott, és végül a 960-as években háborúvá fajult. A ruszok két hadjáratban (965 és 969) is legyőzték a kazárokat, akik ezután teljesen elvesztették korábbi hatalmi pozíciójukat és visszaszorultak az Észak-Kaukázusba és a Kaszpi-tenger északnyugati partvidékére, illetve még egy ideig a Tamany-félsziget is a birtokukban maradt (körülbelül a 980-as évek végéig, ekkor ezt is a Rusz foglalta el, megalapítva itt a Tmutarakányi Fejedelemséget, mint a Rusz egyik kolóniáját). A 11-12. században a forrásokban még említik a kazárokat, de a birodalmukat már nem, illetve a *Kazária* elnevezést a Krím-félszigetre még később is használták.

➡ videó formájában is megnézhetjük, angol nyelvű szöveggel a kazár történelem összefoglalását: *Neglected History: The Khazar Khaganate*
<http://www.youtube.com/watch?v=WrwIdi6DYY0>

➤ **Érdekesség:** A Krím-félszigetet egyes forrásokban még a 15. században is 'Kazáriá'-nak nevezték. Iránban, Törökországban, Azerbajdzsánban a Kaszpi-tengnek ma is 'Kazár-tenger' a neve. A magyar argóban viszont a *kazár* jelentése 'zsidó'.

1. kép. Szyjatoszláv kijevi fejedelem legyőzi a kazárokat. A Radziwiłł-Évkönyv (Königsbergi Évkönyv) miniatúrája. Az évkönyv tartalmazza a Régmúlt Idők Elbeszélését, azaz az orosz történelem első összefoglalását, ami a 12. század elején nyerte el a ma ismert formáját. Ezt a szöveget aztán a Rusz különböző helyein a helyi évkönyvekbe bemásolták. Az itt látható forrásrészlet 15. századi másolat (a Radziwiłł-Évkönyv a 13. század elejéig tartalmaz bejegyzéseket, arról készült a másolat). Nevét későbbi tulajdonosairól, a Radziwiłł hercegi családról kapta. (Wikimedia Commons)

A kazár birodalom felépítése, intézményei, vallások

A birodalom a belső-ázsiai mintát követte, ez érthető is, mivel a kazár dinasztia a nyugati türk birodalom dinasztiájával volt rokonságban. A birodalom élén a **kagán** állt, később ez az uralmi forma egy kettős vezetői rendszerre bővült: egy **szakrális uralkodó** és egy **ténylegesen irányító társuralkodó** állt a birodalom élén. Az uralkodó család és a **fegyveres kíséret**, valamint a **hivatalnokok** alkották az uralkodói udvart. A **szövetséges törzsek vezetői** és előkelői eggyel alacsonyabb szinten álltak. Fontos szerepe volt az „idegeneknek”, akik többnyire külföldi kereskedők, hittérítők voltak. A szövetségesek két csoportra oszlottak: a **vezető törzs** közelében voltak a szűkebb konföderációt alkotó törzsek, és ezen kívül volt egy „**külső**” **gyűrű**, amely messze kiterjedt: a középső Volga-vidéktől a Dnyeperig. Az ebben lévők adófizetők voltak, de a törzsi arisztokráciájuk a kazár uralkodói udvarral dinasztikus házasságokon keresztül rokonságban állt (ebbe a körbe tartoztak a magyarok is a honfoglalást megelőzően). A **hadsereg** a „hivatásos” kíséretből, az előkelők magán csapataiból, és a vazallus népek segédcsapataiból tevődött össze. A kazár birodalom jelentős földművelő területekkel rendelkezett, kézművességgel, valamint fontos szerepe volt a közvetítő kereskedelemben, kelet-nyugat, észak-dél között. A birodalomban a **kereszténység**, **zsidó vallás** és az **iszlám** is jelen volt, a 9-10. században az uralkodói ház a zsidó vallást preferálta, ennek ellenére a 10. században az iszlám volt a legnagyobb befolyással rendelkező vallás.

A kazárok zsidó vallása régóta foglalkoztatja a kutatást, ezzel összefüggésben pedig a modern kori kelet-európai zsidóság eredetét is összekapcsolták a kazár birodalommal. Artur Koestler népszerű stílusban megírt könyve (*A tizenharmadik törzs*) Abraham Poliak elgondolását követi, amit azonban nem tudunk bizonyítani (további tájékozódáshoz lásd a bibliográfia vonatkozó részét).

A zsidó valláshoz kapcsolódnak a kazárokról szóló héber nyelvű források is. A legrészletesebb összefüggő elbeszélés az úgynevezett „kazár-zsidó levelezés”, amely a kordovai miniszter Haszdáj ibn Saprut és József kazár király közötti levélváltás dokumentumait tartalmazza. A források a 16. század óta ismertek az európai tudomány számára, hosszú ideig vitatott volt a hitelességük. A mai mérvadó álláspont hitelesnek fogadja el őket. Lehet, hogy csak egy fiktív levelezésről van szó, azaz ilyen formában összegezték a kazárokról szóló ismeretüket a szerzők, de a dokumentumok adatainak nagy része hitelesnek tekinthető. Szintén ebbe a körbe tartozik az úgynevezett *Cambridge-i Töredék* (*Schechter-féle szöveg*), amely a 10. századi kazár – rusz – bizánci kapcsolatok történetéhez nyújt adalékokat, valamint a *kijevi levélnek* nevezett okirat, amelynek végén **rovásírásos** hitelesítés is van (**lásd a lecke fejlécét!**). További héber forrásokban is szerepelnek kazárok, például a *Joszippon*-könyvben, *Eldad-ha Danit* munkájában és a 12. századi *Jehuda Halévi* által írt *Kuzari* című könyvben.

A kazárookra vonatkozó többi forrás közül a muszlim földrajzi és történeti irodalom nyújt még értékes adatokat, köszönhetően a 9-10. századi kapcsolatoknak és az ennél korábbi háborúknak. A földrajzi irodalomból meg kell említeni a Dzsajháni-féle földrajzi leírást, al-Balkhi, al-Isztakhri, Ibn Haukál munkáit, al-Maszúdit, Ibn Fadlánt, a történetírók közül al-Baladzuri, at-Tabari, ibn al-Aszír, al-Jakúbi, Agapiosz művei jelentősek, valamint a kései szerzők közül Jákút al-Hamávi (Rúmi) lexikonja. Az örmény forrásokat érdemes még megemlíteni, amelyek több olyan részletet tartalmaznak, amelyek más forrásból nem ismertek. A bizánci források ezzel szemben kevesebbet szólnak a kazárokról, mint ahogyan várnánk. Hitvalló Theophanesz és Niképhorosz pátriárka krónikái, az egyik püspökségi jegyzék, valamint a *De administrando imperio* tartalmaz viszonylag sok híradást.

A kazár birodalom egykori területéről több **rovásírással** írt szöveget ismerünk (épület kövén, kerámián, fémen, csonton): a Don-Donyec-vidéken, pl. Cimljanszk-Jobbparti erőd, Majackoje vára, majaki amfora, eszkhari korong; a Kubány – Kaukázus vidéke: pl. novocserkaszki kulacs, Humara erődje; Volga-vidék: elisztai bikakoponya. Továbbá a már említett *Kijevi levélen* található rovás emlék. Az írásjelek rokonságot mutatnak a Kárpát-medence rovás emlékeivel (elsősorban avar kor), illetve vannak egyezések a keleti (mongóliai, szibériai) jelekkel is. A kazár területen ismerték és használták ezt az írást, de a feliratok olvasatai körül egyelőre még problémák vannak.

A kazár uralkodók genealógiája: a kazár uralkodók közül elsősorban a 9-10. századból ismerünk név szerint uralkodókat, mindegyiket héber néven, ami a zsidó vallás hatására utal: Bulan, Szabriel, Obadiah, Hezekiah, Manasszeh, Hanukka, Iszaak, Zabulon, Moszesz (Menahem), Nisszi, Áron, Menahem, Benjamin, Áron, József. Más, nem héber nyelvű forrásból nem tudjuk ellenőrizni ennek a genealógiának a hitelességét.

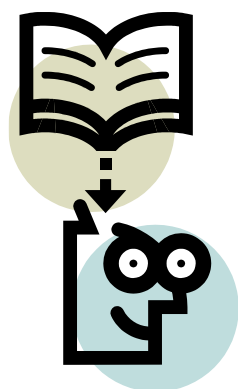
2. kép. A poljánok, szeverek, vjaticsok adót fizetnek a kazároknak, a varégok pedig a szlovenektől szednek adót. Mindkét csoportnál látunk összefűzött prémeket. (Radziwiłł-Évkönyv, forrás: Wikimedia Commons)

Kazár-magyar kapcsolatok

A magyarok a Kárpát-medence elfoglalása előtt a Kazár Kaganátus szövetségi rendszerében voltak. Erről elsősorban a *De administrando imperio* alapján tudunk, a muszlim források csak közvetetten utalnak erre, a nyugati forrásokban és a magyarországi középkori latin nyelvű történetírásban nincsen nyoma a kazár függésnek. A kutatásban több nézet alakult ki: **1.** a magyarok csak nagyon rövid ideig, vagy egyáltalán nem voltak kazár alattvalók; **2.** a magyarok előbb kazár függésben voltak, de a 9. század második felére fokozatosan önállósodtak; **3.** a magyarok egészen a honfoglalásig a kazárok vazallusai voltak.

De administrando imperio: a 10. század közepén összeállított kézikönyv, amelyben a Bizánci Birodalommal szomszédos népek és országok leírásai olvashatók, elsősorban azzal a céllal, hogy a birodalom számára mennyire hasznosak vagy rá nézve mennyire veszélyesek, és közülük melyekkel érdemes szövetséget kötni (Magyarországról és a magyarokról is fontos tudnivalókat közöl). VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz (945-959) császár fia, Romanosz részére készült tájékozódás céljából. A szerző részben maga a császár volt. A mű a ma használt latin nevét a 17. században kapta, eredeti görög címét nem ismerjük.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A kazárok történetét tárgyaló első munkát Peter Frederik Suhm dán történész írta (1779): *Om Chazarerne*. In: U. ő.: Samlede Skrifter XII. Historiske Skrifter. Kiøbenhavn 1794, 3-120. (oroszul: *Isztoricseszkoje razszuzsgyenyije o hazarah*. Moszkva 1846)

A ma is mérvadónak számító összefoglalások a 20. század második felében jelentek meg:

Polak (Poliak), Abraham Naum: *Kazariyah. Toldot mamlakhah yehudit be-Eyropah*. Tel-Aviv 1943, 1944², 1951³. A könyv érdekessége, hogy héber (ivrit) nyelven jelent meg, és egészen az utóbbi évekig nem fordították le más nyelvre, és így nem vált ismertté széles körben. Ma már elérhető lengyel fordításban: *Chazaria. Dzieje królestwa żydowskiego w Europie*. Prz.: Majus, K. D. Przemyśl 2015.

Dunlop, Douglas Morton: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton (New Jersey) 1954, New York 1967².

Artamonov, Mihail Illarionovics: *Isztorija Hazar*. Leningrad 1962, 2002².

Nagrodzka-Majchrzyk, Teresa: Chazarowie. In: *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Ed.: Dąbrowski, K. – Nagrodzka-Majchrzyk, T. – Tryjarski, E. Wrocław 1975, 381-477.

Pletnyova, Szeptlana Alekszandrovna: *Hazari*. Moszkva 1976. Német nyelvű kiadása: *Die Chasaren*. Leipzig 1978.

Golden, Peter Benjamin: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. I-II. Budapest 1980.

Ludwig, Dieter: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der Schriftlichen Quellen*. Münster 1982.

Magomedov, Murad G.: *Obrazovanyie Hazarszkiego kaganata*. Moszkva 1982, 2016².

Novoszelcev, Alekszej Petrovics: *Hazarszkoje goszudarsztvo i ego rol v isztorii Vosztocsnoj Evropi i Kavkaza*. Moszkva 1990.

Brook, Kevin Alan: *The Jews of Khazaria*. New Jersey – Jerusalem 1999, 2006².

újabb könyvek:

Zsivkov, Borisz: *Hazarija prez 9 i 10 vek*. Szofija 2010. Angol fordítása: *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. Leiden 2015.

Karatay, Osman: *Hazarlar. Yahudi türkler, türk yahudiler ve ötekiler*. Ankara 2014.

Dudek, Jarosław: *Chazarowie. Polityka, kultura, religia (7-11 wiek)*. Warszawa 2016.

Az utóbbi években megjelent tanulmánykötetektől, periodikákból néhány:

Hazari. Vtoroj Mezsduarodnij kollokvium. Tezisi. Red.: Petruhin, V. Ja. – Fedorcsuk, A. M. Moszkva 2002.

Hazari – Khazars. Hazarszkij Projekt. Jews and Slavs 16. Red.: Petruhin, V., Moszkovics, V., Fedorcsuk, A., Kulik, A., Sapira, D. Jerusalem – Moszkva 2005.

The World of the Khazars. New Perspectives. Ed. Golden, Peter B., Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas. Leiden – Boston 2007.

Hazari. Mif i isztorija – Khazars. Myth and History. Red. Petruhin, V. et al. Jerusalem – Moszkva 2010.

Hazarszkij Almanah 1-15. (2002-2017)

Noonan, Thomas S.: Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: *Bizánci diplomácia*. Szerk.: Shepard, J. – Franklin, S. Ford.: Bódogh-Szabó P. Budapest, 2006, 148-180. (eredeti megjelenés: *Byzantine Diplomacy*. Cambridge 1992, 109-132)

➡ **további irodalom:** www.khazaria.com (nem csak szakirodalom, nem csak kazárok, hanem steppetörténet, régészet, linkek segítségével további lapokra lehet átlépni)

A magyarországi kutatás – leszámítva a magyar-kazár kapcsolatokat – sokáig nem fordított különösebb figyelmet a kazár korszak történetére, igaz, Kállay Ferenc már 1850-ben összegezte a kazárookra vonatkozó kutatásokat (*Academiai Értesítő* 1850-1851), valamint Fejér György közölt egy önálló tanulmányt a kazárokról (Fejér György: *A kazarokról*. Pest 1851.)

Szintén úttörő jelentőségű volt Telegdi Zsigmond tanulmánya, középpontban a kazárookra vonatkozó héber nyelvű forrásanyag hitelességének kérdésével:

Telegdi Zsigmond: A kazárok és a zsidóság. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve* 1940, 247-287. Újabb közlése: Zsigmond Telegdi: *Opera omnia* II. Ed. Jeremiás, É. Budapest 2006.

A kazár történelem egyes kérdéseit önálló tanulmányokban vizsgálta Czeglédy Károly (*A korai kazár történelem forrásainak kritikájához; Herakleios török szövetségesei; A szakrális királyság a steppei népeknél; Šarkel; Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764.*; az utolsó kivételével egy kötetben olvashatók: Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*.

Budapest Oriental Reprints. Series A 2. Budapest 1985; az említett angol nyelvű tanulmány az Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. 11. évfolyamában, 1960-ban jelent meg).

Szintén fontos tanulmányokkal járult hozzá a kazár történelem megismeréséhez Róna-Tas András: A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84/2, (1982), 349-380; Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85/1 (1983), 126-133. (a két tanulmány a szerző tanulmánykötetében is olvasható: Róna-Tas András: *A magyarság korai története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 9. Szeged, 1995.)

Az utóbbi évtizedek magyar nyelvű szakirodalmából néhány tétel:

Bartha Antal: *A 9-10. századi magyar társadalom*. Budapest 1968.

Bartha Antal: Kijev és Itil. *Történelmi Szemle* 1964/2, 223-253.

Ligeti Lajos: Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése. *Magyar Nyelv* 80 (1984), 10-17.

Fodor István: Kazárok és kabarok. In: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest 1988, 61-105.

Vékony Gábor: A kazár kérdés. A kazárok és a zsidóság. I-II. *Életünk* 1992/8-9, 919-938, 1992/10, 1034-1046.

Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. *Magyar Tudomány* 1996/8, 952-957.

Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a 9. századi Kelet-Európában. *Életünk* 1996/6-7, 571-597.

Püspöki Nagy Péter: Zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidóprivilegiumáig (861-1251). In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Szerk. Püspöki Nagy P. Budapest 2001, 5-62.

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖK 19. Budapest 2003², 138-143.

Petrik István: *Rejtélyek országa. A kazár királyság és a kazár-magyar kapcsolatok rövid története*. Budapest 2008.

Magyarok a honfoglalás korában. Szerk.: Sudár B. Budapest 2015. (áttekintés a 9. századi Kelet-Európáról, a Kazár Kaganátusról, a magyarokról)

Uhrman Iván: Szabriel. In: *Tíz évhét. Tanulmánykötet Frölich Ida 70. születésnapjára*. Szerk. Dávid N. – Fodor Gy. – Öze S. Budapest 2018, 84-99.

kazár vonatkozásai miatt is értékes forrás:

A kaukázusi Albánia története. A Movsēs Dasxuranc'inak tulajdonított örmény krónika. Ford., előszó, bev.: Nagy Kornél. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Magyar Őstörténeti Témacsoport. Budapest 2019.

A kazár korszak régészeti kutatásáról:

Bálint Csanád: A Kazár Kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* 1980/5, 381-386.

Erdélyi István: *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a 20. században.* Budapest 2004.

Türk Attila: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai.* Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged 2010, 261-301.

Kazár-magyar kapcsolatok:

Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. *Magyar Nyelv* XCIV (1998), 129-151. (elveti a kazár függés lehetőségét)

Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete.* Budapest 2005, 250-259. (kazár függés a Kárpát-medencei honfoglalásig, a 9. században növekvő magyar mozgástérrel)

Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9-10. században).* Szeged 2015, 133-162. (kb. 50 évig a magyarok vezetői kazár szövetségesek voltak)

Komar, Olekszij: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei.* Ford.: Türk A. – Budai D. Budapest 2018, 15-50.

Vallások Kazáriában:

Golden, Peter Benjamin: A kazárok megtérése a zsidó hitre. *Csodaszarvas* II. Budapest 2006, 39-76.

Balogh László: A kazárok zsidó hitre térése. In: *Térités, megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között.* Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. Budapest 2009, 53-65.

Stampfer, Shaul: Áttértek-e a kazárok a zsidó vallásra? *Századok* 153/1 (2019), 101-122.

Zimonyi István: Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: *Térités, megtérés*, i. m., 11-28.

Uhrman Iván: A kazár hitvita. In: *Oriental Studies and Interfaith Dialogue. Keleti tanulmányok és vallásközi párbeszéd. Írások Szécsi József tiszteletére.* Szerk. Hídvégi M. Budapest 2018, 581-625.

Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I. szerk. Serédi J. Budapest 1938, 173-212. (reprint kiadása: Budapest 1988, 47-86)